

Doktori értekezés tézisei

Bazsóné Sörös Marianna

**Canettis Bestimmung des Dichters. Elias Canettis poetische Auffassung
im Spiegel seiner Autobiographie.**

Debrecen

2003

1. Az értekezés tárgya, célkitűzése

Az értekezés kiindulópontját az önéletrajz mint irodalmi szöveg képezi. Elias Canetti önéletrajzi trilógiájának kötetei "A megőrzött nyelv" (1977), "A hallás iskolája" (1980), "Szemjáték" (1985) egy becsvágyó fiatalember költővé válásának folyamatát mutatják be. A három kötet címválasztása ennek a fejlődésnek a stádiumaira utal: a nyelv és a beszéd elsajátítására, a hallás készségének csiszolására Karl Kraus előadásain keresztül, valamint a látás, a megfigyelőképesség kifejlesztésére. E három készség birtokában képes a költő az embereket megismerni, amit Canetti egyik fő feladatának tekintett.

Elias Canetti életművében jelentős szerepet töltenek be olyan önéletrajzi jellegű szövegek, amelyekben az író esszék és feljegyzések formájában poetológiai kérdésekkel kapcsolatban foglal állást. Így az önéletrajz elemzése során felvetődik a kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll egymással Canetti elméleti pozíciója, valamint ennek kifejeződése önéletrajzi trilógiájában. Abból indultam ki, hogy Canetti gondolati háttérének megértéséhez segítséget nyújt azoknak a témáknak, alapotívumoknak az elemzése, amelyekhez szembevetendő módon minden művében visszatér. Nem csekély helyet foglalnak el Canetti élettörténetében a portrék, amelyek az egész szöveget behálózzák, ezzel döntő mértékben hozzájárulva a szöveg tartalmi és formai koherenciájához. A három kötetben a szerző múltjából előbukkanó arcok és alakok újjászületnek a műben azáltal, hogy a velük folytatott beszélgetések az író emlékezetében visszatükröződnek, lehetővé téve számukra egy második létezést. Az ábrázolt portrék magas száma miatt fel kell tenni a kérdést, vajon milyen funkciót töltenek be az önéletrajzban?

A dolgozat fő célja annak vizsgálata, milyen mértékben egyeztethetők össze az esszékben megfogalmazott - különös tekintettel Canetti 1936. novemberi bécsi beszédére, amelyet Hermann Broch 50. születésnapján tartott - "igaz költő"-vel szembeni elvárások Canetti önmagáról alkotott képével, tekintettel az általa sugallt központi témákra és formai aspektusokra.

2. A kutatás módszerei

Az értekezés bevezetésből (1.), négy nagy fejezetre tagolt fő részből (2.-5.), és befejezésből (6.) áll és bibliográfiával zárul.

Az elméleti háttér bemutatását két fázisban hajtottam végre. Az első részben (2.1) ismertetem a legújabb elméleti kutatásokat, amelyek alapot nyújtanak az önéletrajz műfajáról folytatott vizsgálódásokhoz. Mivel az emlékezés a múlt felidézésének legfontosabb bázisa, egyre inkább a kutatók figyelmének középpontjába került. Az utóbbi évtizedben megnőtt az emlékezetéről és emlékezéséről szóló tanulmányok száma. Választásom azért esett *Jan Assmann: A kulturális emlékezet* (1992), valamint *Paul Ricœur: A múlt rejtélye* (1996) című munkáira, mert jól reprezentálják a múlt szerepéről, az egyéni és kollektív emlékezésről alkotott véleményeket. Jan Assmann elképzelése a (meg)emlékezés megtartó erejéről kapcsolódik Canetti költői felfogásához, miszerint az író a művében teremti újra és őrizi meg a jövő számára a múltból felbukkanó arcokat. Paul Ricœur a múlt és jelen/jövő viszonyának vizsgálatakor az emlékezetben/emlékezésben látja az egyén időbeli folytonosságának garanciáját. Az emlékezés pontatlanságai (hamisságai) épp abból adódnak, hogy görcsösen törekszünk a múlt hű felidezésére. Az önéletrajzi műfaj jellegének meghatározásával foglalkozó tanulmányokat Günter Niggel gyűjtötte össze egy kötetbe (*Autobiographie: zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung.*) A kötet szerzői a hagyományos önéletrajzfelfogást képviselik, műfajmeghatározásuk különböző alapokon nyugszik: az auto-bio-gráfia szó szerinti értelmezésén, azaz az egyén életének leírása saját maga által (Misch), mások szerint a “valódi” önéletrajz (Roy Pascal) egy művészeti tárgy, amely az emberről szól (Gusdorf). Nem történelmi valóságot ábrázol, hanem egy költői realitást, amelyet nagy mértékben a költői karakter határoz meg.

Figyelemre méltó Philipp Lejeune elmélete az önéletrajzi paktumról. Az önéletrajzi szerződés előfeltétele az a specifikus olvasói magatartás, amelyet a szerző a szöveg konstrukciójával idéz elő. Lejeune az első személyű elbeszélést nem tartja az önéletrajz elégséges feltételének, mert nem különbözik a fikcionális első személyű elbeszéléstől. Ezzel szemben a címválasztás, a szerző-elbeszélő-főhős személyének (nevének) azonossága, valamint e név szerepeltetése a címlapon már egyértelmű kritériumai a műfajnak. Lejeune műfajmeghatározása négy elemet foglal magába: a nyelvi formát (elbeszélés prózában), az önéletrajz témáját, a szerző-elbeszélő, valamint szerző-főhős viszonyát. A műfajmeghatározás nehézségeivel szembesülve nem meglepő a továbbiakban Michaela Holdenried végkövetkeztetése *Autobiographie* című monográfiájában, miszerint az önéletrajznak nincs ideális formája – így ideális definíciója sem. Bármely tipológiai meghatározás csak bepillantást enged a modern önéletrajzi irodalom tendenciáiba, az eltéréseket aztán az egyedi példán keresztül lehet bemutatni. A második részben (2.2.) azokat a monográfiákat és tanulmányokat tekintem át, amelyek egyrészt az életmű egészére koncentrálnak (p.l.: Dagmar

Barnouw: Elias Canetti; Edgar Piel: Elias Canetti; Friderike Eigler: Das autobiographische Werk von Elias Canetti. Verwandlung, Identität, Machtausübung), másrészt egy-egy problémakört ölelnek fel, mint pl. a halál problematikája (Bernd Witte: Der Erzähler als Tod-Feind; Wolfgang Hädecke: Die moralische Quadratur des Zirkels), a nyelv (Alfred Doppler: Sprache als Herrschaftsinstrument. Elias Canettis Sprachauffassung), az emlékezés (Martin Bollacher: "ich verneige mich vor der Erinnerung; Gerald Stieg: Betrachtungen zu Elias Canettis Autobiographie) és nem utolsó sorban a költői szerepvállalás (Gerhard Melzer: Der Dichter als Hüter der Verwandlungen; Alfred Doppler: Erstarrung und Verwandlung: Elias Canettis Bestimmung des Dichters).

Az értekezés harmadik fejezetében arra törekszem, hogy az életműben folytonosan visszatérő központi élettémákat - a halál (Kap. 3.1.), a nyelv szerepe (Kap. 3.2.), az átváltozás (Kap. 3.3.) - produkcióesztétikai aspektusból vizsgáljam meg, különös tekintettel a szerzői intenciókra és a kontextusra. A kutatás alapjául elsősorban az önéletrajzi mű szolgál, de elkerülhetlen volt az életmű ide kapcsolódó részeit is bevonni a vizsgálatba - az esszéket (Das Gewissen der Worte. Essaysammlung), a feljegyzéseket (Die Provinz des Menschen; Das Geheimherz der Uhr), a *Tömeg és hatalom* című filozófiai főművet – mivel a többirányú szerzői megnyilatkozások és életrajzi adatok összevetéséből következtetni lehet az önéletrajzírót ért benyomásokra és ezek kihatásaira személyiségfejlődésére.

A negyedik fejezet felsorakoztatja azokat a jellemző emberábrázolási és elbeszélő technikákat, amelyek aztán alapul szolgálnak a következő fejezet irodalmi portréinak elemzéséhez. A múltból felbukkanó alakok jellemzése nyelvhasználatuk, egyes testrészeik alapján, valamint különféle állatfigurákhoz való hasonlóságuk kiemelése – azaz jellemzőik hallás és látás útján történő érzékelése - fontos eszközei Canetti emberábrázolásainak.

Az önéletrajz számos portréja közül a dolgozat ötödik fejezetében szereplő öt irodalmi személyiség – Karl Kraus, Dr. Sonne, Hermann Broch, Robert Musil és Bertolt Brecht – kiválasztását Canetti személyes és költői fejlődésében betöltött meghatározó szerepük indokolta, ami kifejezésre jut az önéletrajzban abban, hogy a szerző önálló fejezetben emlékezik meg róluk.

3. A kutatás eredményei

A központi élettémák (halál-nyelv-átváltozás) elemzése megmutatta, hogy olyan szegmentumokkal van dolgunk, amelyek az egyéni fejlődésben döntő szerepet játszanak. Az

elbeszélés egyes szakaszainak középpontjában állnak, belőlük kristályosodik ki az “életanyag”. Az első kötet vizsgálatánál megmutatkozik, hogy Canetti életének fontos témáit már az önéletrajz elején felsorakoztatja, annak bizonyítékként, mennyire bevésődtek személyiségébe a szülővárosában (Rustschuk) átélt események.

Az önéletrajzíró előszeretettel alkalmazza a kihagyás, az elhallgatás módszerét, amellyel auktoriális pozíciót vív ki magának a műben, vagyis ő szabja meg a megismerés határait saját magával szemben. Nem tagadja a felejtés tényét az emlékezőfolyamatban, sőt produktívan alkalmazza azt. Így jön létre a szöveg szimbolikus formája, amelyet a szerző távosság tartás és rendszerezés iránti igénye szabályoz. A szöveg szimbolikus felépítése része annak a képnek, amelyet Canetti az olvasóközönség számára alakított ki magáról. Ez a szerzői szándék abban mutatkozik meg, hogy bizonyos jelenetek, képek mögött az életnek egy magasabb rendű érteleme rejtőzik. Mivel ezek a motívumok az önéletrajzban újra és újra felidéződnek, hozzájárulnak a szöveg tartalmi és formai koherenciájához. A korai gyerekkor epizódjai arról árulkodnak, hogy Canetti számára a félelem produktív erővel bír, állandó kísérője életének és következésképpen élettörténetének is. A halállal való konfrontációja, halál-gyűlölete időközben költői elvvé vált, miszerint a költő feladata a pusztítás helyett az élet megőrzése az irodalmi szövegben. Canetti önéletrajza ebből a szempontból a halál-gyűlölet gyakorlati alkalmazásának tekinthető. Canetti nem tudja elfogadni az emberi lét időbeli korlátait, de ez nem a testi elmúlás antropológiai értelemben vett elutasítása, hanem a szellemi teljesítmény általi túlélés felmagasztalása.

Gyerekkora nyelvi sokszínűsége, ezzel összefüggésben a saját nyelv nyújtotta biztonság hiánya jut kifejeződésre abban, ahogyan leírja a német nyelvben való újjászületését. Igen mély benyomást tett rá a szavak hangalakja, különösen a nevek csengése. Canetti számára a név a legszorosabb kapcsolatban áll viselőjével, hangalakja és jelentése információt ad róla, szimpatikussá vagy ellenszenvenné teszi, tehát teljességgel meghatározza őt. Önéletrajzából megismerhetjük művei keletkezéstörténetét, eközben nem kerülheti el figyelmünket az író azon szándéka, hogy a nevek hangalakja által keltett érzelmek a szereplők jellemében is tükröződjének. Canetti felfogása a szavak önálló létéről az egész önéletrajzban fellelhető. Nemcsak a szavak jelentése fontos számára, hanem a hangzása is, ami fontos elem lesz a beszélő ember ún. akusztikus maszkjának, ahol a beszéd egyedi hangalakja egyértelműen elhatárolja az egyént másoktól. Canetti elismeri, hogy költőként nem tud hallgatni. A nyelv (közlési vágy), valamint a hallgatás (megmerevedés) között fennálló konfliktus a hatalom-átváltás-megmerevedés témakomplexum ismeretében érthető meg: annak, aki hallgat, nem adatik meg a folytonos átváltás lehetősége.

Az átváltozás elméleti háttereként a “Tömeg és hatalom” című mű tekinthető, ahol a szerző átváltozás alatt a világ szubjektív megismerési módját érti, antropológiai értelemben az embernek azt a képességét, hogy tekintet nélkül azonosulni tud környezetével. Lényeges Canetti számára az a folyamat, amely során az átváltozó pszichikailag azonosul azzal, akivé átváltozik. Az átváltozás gyakorlása képessé teszi a költőt arra, hogy megnyíljon saját kora előtt, sőt szembeszálljon azzal. Az átváltozás képessége Canetti felfogásában teljesen összefonódik a költői hivatással, és nem pusztán a költő empatikus készségét jelenti, hanem azt a vágyat, hogy másokat belülről ismerjen meg. Ami hallható, azok a hangok, a fül a tanújuk. Canetti figurái ‘akusztikus maszkjukkal’ nyerik el hallható alakjukat, miközben a műben eléri az átváltozás utolsó fázisát: irodalmi figurákká válnak. A drámákkal való összevetés során elmondható, hogy az akusztikus maszk az önéletrajzban korlátozottabb formában alkalmazható. Bár az önéletrajzban a szereplők szavait csak írott formában lehet idézni - ezáltal elvesz néhány jellegzetesség, amely csak hallható alakban érvényesül -, Canettinak karikatúraszerű ábrázolásmódjával mégis sikerül önéletrajzában akusztikus maszk benyomását kelteni.

Canetti többször visszatér ahhoz a megállapításhoz, hogy az írás az egyedüli eszköz az emberek életben tartására. A szereplők halhatatlan figurákká válnak, a költő gondolatai által újjáteremti őket, miközben szereplőit nyelvhasználatuk, fiziognómiájuk és egyes testrészeik szerint tipologizálja. A pozitív portrékban a szerző gyakran a választékos nyelvhasználat bemutatásával fejezi ki nagyrabecsülését. Az olvasó számára alig követhető nyomon az a folyamat, mely során az emberek figurákká válnak, ami az alkalmazott ábrázolási technikáknak köszönhető. A kihagyás és elhallgatás módszere hatalmi pozíciót biztosít a szerzőnek, az irodalom eszközeivel kompenzálni tudja az emlékező folyamat szelektív jellegét. Szembetűnő Canetti érdektelensége az események kronológiájával és hitelesség kérdésével szemben. Bár sokan megcsodálják emlékezőtehetségét, többször elismeri, hogy sok eseményt csak homályosan, a szülők elbeszélése alapján tudott rekonstruálni. Sokszor oly mértékben törekszik a valóság hű megjelenítésére, hogy fikció benyomását kelti. Valójában Canetti felfogásában a valósághűségre való törekvés nem áll szemben az emlékezés szelektív és interpretáló mechanizmusával. Vannak olyan összefüggések az időrendi sorrend betartásától függetlenül, amelyek az önéletrajzot mégis szerves egészévé kövácsozzák és a művészet szintjére emelik. Az író “tökéletlen” tanúja a saját életének; túlzott szubjektivitása, feledékenységé elengedhetetlen feltételei annak a poetikai, szubjektív valóságnak, ami az önéletrajzban jelenik meg. Ragaszkodik a múlt élményeihez, úgy, ahogyan azok a jelenben értelmezhetőek. Ezeket használja fel arra, hogy meghatározza saját helyét a világban és

elhatárolja magát azoktól a kollégáktól, akiknek az élet- és művészetfelfogása nem egyeztethető össze a sajátjával.

A portrék magas száma azt a benyomást kelti, hogy a szerző elfordul a saját személyétől, valójában éppen az ellenkezőjét teszi. Az önéletrajz műfaji követelménye, hogy az elbeszélő egykori önmagától bizonyos távolságba kerüljön, hogy aztán az idő múlásában megtalálja identitását. A költői "én" nem tűnik el, hanem megpróbál érvényesülni. Az emlékező, miközben mások képét rajzolja, folyton jelen van. Az irodalmi portrék egy egészen személyes önéletrajz magját képezik. A portrék elemzése megmutatta, hogy Canetti számára kevésbé problematikus, ha valakinek a személyes szimpátiáját nem nyeri el, mint ha művei, vagy költői tehetsége maradnak visszhang nélkül. Következésképp az irodalmi portrékra rányomja a bélyegét az, hogy mennyire lelkesedik az adott személy Canetti műveiért.

A kiválasztott portrék vizsgálata során jól látszik, hogy elsősorban nem az ábrázolt személyek állnak a középpontban, sokkal inkább a Canetti életében betöltött szerepük és az önéletrajzi mű által számukra nyújtott túlélés lehetősége. Az idő hatalma elleni harc eszköze az emlékezés, annak a képnek a megformálása, amit az író emlékezete a számára fontos emberekről megőrzött. Az önéletrajz így szembeszáll a halállal szövetségben álló felejtéssel.

A mű egy másik fontos princípiuma a felelősség, az emberi élet és az egész emberiség túlélése iránt. Ilyen értelemben tartja magát Canetti halálgyűlölőnek. A jelenkor különböző fejlődési folyamataiban az egész emberiséget fenyegető veszélyt lát, amiben benne rejlik a menekülés lehetősége is. Az emberiség feladata eldönteni, hogy él-e ezzel a lehetőséggel, vagy megsemmisíti önmagát. A költő feladata, hogy a múltbéli tudás (ld. átváltozás) pozitív erejét közvetítse a jövő felé, legyen az átváltozások őrzője és továbbörökítője.

Egy irodalmi önéletrajz, egy *document humain* körvanalai rajzolódnak ki előttünk. A vizsgálat tárgyát képező élettémákban és portrékban szuggesztívan kifejezésre jutó gondolati egységek összefüggésében formálódik ki Canetti költői hitvallása. A három kötet eredettörténet és költészet egyben, a szerző irodalomfelfogásának hű tükrözője. Még abban a korban sem kételkedett az irodalom megőrző erejében, amikor a pozitív emberi értékek a háttérbe szorultak, amikor a költőt, a művészt csak az "író" vagy "szerző" névvel volt szabad illetni. Valószínűleg napjainkban is nagy felelősség hárul a költői hivatásra, amely az átváltozás képességén keresztül az emberi élet értékét hivatott megőrizni, és amely megmutatja a kétségbeesésből, az elkeseredettségből, a halál utáni vágyból kivezető utat.

4. Az értekezés témaköréből megjelent publikációk

1. Az önéletrajz mint irodalmi forma- Elias Canetti önéletrajzi trilógiája. In: A nyelvészet és az irodalom új útjai. Doktorandusz Füzetek 1. (Szerk.: Cs. Jónás Erzsébet) Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2000. 97-103.
2. Der Autobiograph als *schreibender Mensch*. Reflexionen über Elias Canettis Darstellungsstrategien. In: Bölcsészettudomány a millennium évében. Doktorandusz füzetek 2. (Szerk.: Cs. Jónás Erzsébet) Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2001, 79-85.
3. Elias Canetti als Gesichtsammler. Personenporträts in der Lebensgeschichte von Elias Canetti. Der Schriftsteller Elias Canetti - Internationale Canetti-Konferenz, Debrecen, 2001 (Megjelenés alatt)
4. Canettis Bestimmung des Dichters. In: Diszciplínák találkozása. Doktorandusz füzetek 4. (Szerk.: Cs. Jónás Erzsébet) Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2003
5. Sprache als Heimat bei Elias Canetti. Trans. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften 2003